

Percepcije i uticaji književnosti na psihološke procese i dispozicije u savremenom društvu¹

Nebojša Petrović²

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za psihologiju

Cilj ovog rada je osvetljavanje određenih aspekata susretanja književnosti i psihologije, s posebnim osvrtom na to kako književna dela mogu biti značajan izvor podataka za psihološka istraživanja i dublje razumevanje dispozicija i ponašanja pojedinca, drugih i društva u celini. Književnost, kao integralni deo kulturne baštine, predstavlja jedan od ključnih izvora socijalizacije, koji doprinosi formiranju individualnih i grupnih identiteta, kao i vrednosti i dispozicija ličnosti. U radu se posebno ističe doprinos grupe za kognitivno istraživanje književnosti sa Univerziteta u Torontu, koja kroz eksperimentalna i druga istraživanja, kao i kroz radove svojih članova, ukazuje između ostalog, i na aktivan proces simulacije uma čitalaca književnih dela. Ovaj proces pomaže u razvoju empatije, interpersonalnih veština, kao i u emocionalnom razvoju. Književno delo koje kao umetnička forma nije dogmatsko već otvoreno za interpretacije u susretu sa čitaočevim dispozicijama i vrednostima uvek daje nov i jedinstven efekat i razumevanje pročitano. Čitaoci poseduju brojne interpersonalne razlike: u inteligenciji, otvorenosti, stepenu imerzije, želji za potvrđivanjem sopstvenih gledišta i mnogim drugim aspektima, što dovodi do različitih razumevanja i koristi od istog književnog dela. Književnost igra ključnu ulogu u oblikovanju, održavanju ili osporavanju kolektivnih identiteta, posebno u društvima koja prolaze kroz krize i brze promene, poput našeg u poslednjim decenijama, te je posvećena pažnja ilustraciji tih procesa u savremenoj srpskoj književnosti. Veze između književnosti i psihologije su brojne i kompleksne, a ovaj rad predstavlja izbor i prikaz nekih od najvažnijih aspekata tih veza, naglašavajući njihov značaj u savremenom kontekstu.

Ključne reči: književnost, psihologija, percepcija, uticaj, identitet

1 Ovaj rad je rezultat istraživanja sprovedenog uz podršku Fonda za nauku Republike Srbije, projekat br. 1634, „Srpska književnost 1991–2021: identitet, trauma, sećanje“, akronim: SLITaM.

2 Kontakt autora: npetrovi@f.bg.ac.rs

Uvod

Jednu knjigu bismo mogli posmatrati kao zadužbinu onoga ko ju je napisao. Međutim, čitajući roman Gorana Petrovića *Sitničarnica kod srećne ruke*, kao psiholozi ne možemo a da ne pronađemo bliskost između nesvakidašnjeg zadatka koji je poveren mladom lektoru i određenja da psihološku nauku ne zanima toliko objektivna situacija, koliko mera u kojoj su ljudi pod uticajem svojih tumačenja, odnosno vlastite konstrukcije okoline, te nam je važnije da razumemo kako ljudi percipiraju, shvataju i tumače svet oko sebe od toga da spoznamo objektivna svojstva samog tog sveta (Aronson i sar., 2013.).

Petrović piše o jednom mladiću koji je dobio zadatak da lektoriše roman čiji je naziv *Moja zadužbina*, ali koji je napisan još pre 70 godina. Da li je moguće prepravljati nečiju dovršenu zadužbinu? Nije li u pitanju dilema da li su književna dela stabilne i nedodirljive zadužbine svojih autora ili njihovi budući čitaoci u njih unose svoje „lektorske” intervencije, odnosno, čitaju ih i tumače u zavisnosti od svojih ličnih karakteristika, vrednosti, preferencija ili normi doba u kojem žive? U *Sitničarnici* se dešavaju mnoge čudne, pa i fantastične stvari: čitaoci se međusobno susreću, a mešaju se i njihove sudbine sa sudbinama junaka romana. Da li stvarnost nastaje čitanjem, da li budući naraštaji menjaju nečju zadužbinu, projektujući u nju svoje osobine i prilagođavajući je sopstvenoj ličnosti, samo su neka od pitanja koja se javljaju. Psihologija potvrđuje da se čovek menja kroz učenje, koje se definiše i kao određena vrsta iskustva (Radonjić, 1992). Nema nikakvog razloga da čitanje književnih dela isključimo iz tih iskustava, koja nas barem delimično oblikuju i menjaju.

Do sada nije bilo radova na ovu temu, te ovaj rad nikako ne može da pokrije sve ono u čemu se susreću književnost i psihologija, već bi mogao da prikaže odabrani skup problema, pre svega sa stanovišta socijalne psihologije i relevantnih kognitivnih procesa, koji se tiču potencijala književnosti da bude značajan stimulus psiholozima u njihovim istraživanjima i razumevanju ljudskih dispozicija i ponašanja, kao i društva u kome živimo. Na početku ćemo dati pregled osnovnih istorijskih i sadržinskih veza književnosti i psihologije i istaći korisnost književnog stvaralaštva za razumevanje, interpretaciju i predviđanje ljudskog ponašanja. Kao posebno bitna razmatranja za vezu književnosti i psihologije odobarali smo da prikažemo neke od osnovnih ideja grupe istraživača čiji je najreprezentativniji predstavnik Kit Otl (Keith Oatley). Istaći ćemo da svako književno delo nije dogmatski zacrtana datost, nego se tek u susretu sa čitaocima, koji sa tim delom stupaju u kontakt, unoseći u proces čitanja svoje sposobnosti, motivaciju, težnje da potvrde svoja stanovišta ili da se suoče sa nekad i disonantnim i uznemirujućim novinama, spremnost da uživaju u stilu, da se zabave ili da saznaju neke nove činjenice, želu da se poistovete ili distanciraju od književnih junaka, dolazi do onoliko različitih doživljaja dela koliko ima čitalaca. Svaki taj doživljaj će

imati i drugačije efekte, ovaploćene kroz nova saznanja i otvaranje novih vidika, emocionalne podsticaje, bolja razumevanja stanovišta drugih, promenu odnosa prema piscu, možda veću bliskost sa onima koji su čitali isto delo i druge oblike uticaja. Na kraju ćemo, kroz primere književnih dela nastalih u vremenima brzih i velikih društvenih promena u našem društvu poslednjih decenija, pokušati da čitaoca ovog rada podstaknemo na razmišljanje koliko različita dela i autori koji govore o različitim temama i epohama mogu uticati na naš doživljaj sebe samih, na naš identitet, pre svega socijalni, koji delimo sa drugim bliskim ljudima.

Bliskost književnosti i psihologije

S obzirom na teme kojima se bave, književnost i psihologija bi trebalo da budu duboko povezane discipline. Jedna kroz umetničko stvaralaštvo, a druga kroz naučno istraživanje, književnost i psihologija osvetljavaju ljudsku prirodu, emocije, motivacije, interakcije i konflikte u i među ljudima. Postoje jasni podsticaji u oba pravca. Često se pominje da je jedan od najpoznatijih psihologa, Sigmund Frojd, isticao kako je najviše o čovekovoju prirodi naučio od Dostojevskog (Freud, 1928). Sofoklov *Kralj Edip* bio je osnova za Frojdo-vo objašnjenje možda najvažnijeg koncepta psihoanalitičke teorije. Sa druge strane, kada je psihologija oformljena kao posebna nauka, jedna od prvih i danas uticajnih knjiga bila je knjiga Vilijema Džejsma *Principi psihologije* (1890). U pomenutoj knjizi, on formuliše osnove novog pravca – funkcionalizma (nasuprot dotadašnjem strukturalizmu), gde svest vidi ne kao nešto statično i sastavljeno od sitnih delova, nego kao nešto što stalno teče. Tako smo od toka misli došli do toka svesti koji traje i stalno poprima nove oblike. Ovo je koincidiralo, između ostalog, i sa javljanjem romana toka svesti (Sinclair, 1908), čiji je verovatno najbolji primer Džojsov roman *Uliks*, ali i Foknerov roman *Buka i bes*, romani Virdžinije Vulf i drugi.

Pored Frojda, i drugi klasici psihologije ličnosti, poput Junga i Adlera, takođe su uticali na književnost (npr. Radford & Wilson, 1982).

Međutim, istraživanja koja se oslanjaju na velike i sveobuhvatne teorije o ličnosti, koje često polaze od apriornih gledišta autora, nisu već dugo dominantna u psihološkoj nauci. Njih su zamenila istraživanja manjeg i srednjeg obima, gotovo redovno empirijska, a neretko i eksperimentalna. Na toj ravni, od kraja prošlog stoleća dolazi do približavanja psihologije i književnosti, i to kako sa strane književnosti kao humanističke discipline, odakle započinju empirijska istraživanja književnih dela (npr. u okviru *Međunarodnog udruženja za empirijsko proučavanje literature*³), tako i od savremenih psihologa koji ispituju brojne i raznolike psihološke efekte književnih dela na čitaoce (empatiju, socijalnu inteligenciju, tumačenje društvenih dinamika, razmatranje značaja

3 Internationale Gesellschaft für Empirische Literaturwissenschaft, <https://igelsociety.org/>

ili promenu salijentnosti pojedinih identiteta i slično), kao i medijatore i mod-eratore u tim procesima (poput uključenosti, otvorenosti za nova iskustva, sk-lonosti ka introspekciji i slično). Tako je utvrđeno da čitanje književnih dela može pomoći ljudima da razviju empatiju, uživljavanjem u tuđu perspektivu i razumevajući tuđe emocije i motivacije (Kidd & Castano, 2013).

Književnost, bez obzira na odabir književnih žanrova i pripovednih teh-nika, podstiče emotivne reakcije kod ljudi i pruža uvid u unutrašnje borbe, misli i osećanja likova. Psiholozi stoga mogu koristiti literaturu kao sredstvo za proučavanje složenih emocija i motivacija koje je teško izazvati u eksperi-mentalnom ili kliničkom okruženju. Brojna književna dela bave se pitanjima identiteta, motivacije, interakcije i emocija, pružajući bogatu osnovu za istra-živanje ovih tema u psihologiji.

Književna dela mogu poslužiti kao objekat istraživanja psiholozima, otva-rajuci bogat prostor za analizu ljudske prirode, kulture i društva. Književnost često stvara duboke i složene portrete likova, koji se mogu tumačiti iz psi-hološke perspektive, kako bi se bolje razumela ljudska priroda i psihološki obrasci. Kroz naraciju, dijaloge i druge tehnike, književna dela istražuju unu-trašnje živote likova, njihove motive, osećanja, misli i želje, analizirajući du-blje slojeve njihove ličnosti i unutrašnje dileme.

Sve ono čime se psihologija bavi u istraživanju stvarnih ljudi i pokuša-ju razumevanja njihovog ponašanja, može se, na određen način, pronaći i u književnosti. Time se otvaraju mogućnosti za proširenje opsega predmeta proučavanja psihologije, pružajući bogat izvor podataka i uvida koji mogu obogatiti dosadašnje nalaze i istraživanja uma i ponašanja.

Krenimo dalje: psihologija je veoma zainteresovana za procese i načine socijalizacije, za načine na koje okruženje oblikuje pojedince i reakcije tih po-jedinaca na različite socijalne i kulturne uticaje. Brojna književna dela osvet-ljavaju uticaj kulture, društva i okoline na pojedince i njihovo ponašanje, ona mogu oblikovati formiranje identiteta i uticati na njega – kako pojedinaca, tako i velikih skupina, poput etničkih grupa. Kroz književnost, ljudi mogu prepoznati sebe i svoje vrednosti i svetonazor, i ojačati ih, ali ih i dovesti u pitanje, i delimično ili potpuno ih promeniti.

Komplementarni uglovi posmatranja psihologije i nauke o književnosti

Pre nego što krenemo na prikaz dosadašnjih susretanja moderne, pre sve-
ga, kognitivne i socijalne psihologije i književnosti, susreta koji se ubrzano razvijaju u ovom stoleću, i pre nego što ukažemo na obilje mogućnosti i po-tencijala za dalja istraživanja, moramo jasno razdvojiti psihološka istraživa-nja, posebno ona empirijska, od pristupa nauke o književnosti, jer u ovom radu razmatramo kako psiholozi mogu da iskoriste razumevanje i analize književnih svetova da bi bolje razumeli pojedinca i njegovu ulogu u društvu.

Književni istoričari teže da razumeju delo u kontekstu književne tradicije i estetike, analizirajući stil, jezik, narativne strukture i tematske aspekte dela. Pri tome polaze od brojnih teorijskih okvira koji se ogledaju u različitim pristupima delima: strukturalizam, novi kriticizam, formalizam i drugi (Brewton, 2023), koristeći termine koji se retko susreću kod psihologa poput metafore, alegorije, protagonista ili aktera, antiteze itd.

Psiholozi su orijentisani ne ka samom delu, osim možda kroz pitanje šta ono otkriva o ljudskim dispozicijama i ljudskoj prirodi, nego ka uticaju dela na čitaoce, bilo kao individue, bilo kao članove različitih kolektiva – dakle, kako oni reaguju i kako se menjaju pod uticajem određenih aspekata priče. Tako psiholozi mogu postavljati pitanja o tome na koji način čitaoci empatišu s likovima, kako narativne strukture proze ili formalne osobine poezije utiču na kognitivno procesiranje informacija ili koje emocionalne reakcije delo izaziva. Pri tome bi, naravno, koristili pojmove koji se češće sreću u psihologiji, poput socijalne percepcije, kognitivne obrade informacija, socijalizacije, učenja, a ako su u pitanju grupe, i pojmove kao što su interakcija likova, socijalni identitet, socijalni uticaj, predrasude, društvene norme, grupna dinamika, salijentnost identiteta, i druge. Književnom delu bi pristupili koristeći metode svojstvene psihologiji, poput eksperimentalnih studija, kliničkih intervjuva, upitnika, posmatranja ponašanja, a u poslednje vreme sve češće i neuroloških merenja, kako bi razumeli način na koji ljudi interpretiraju i reaguju na književna dela, po pravilu uz dosta citiranja relevantnih empirijskih studija ili teorijskih radova iz date oblasti. Vodili bi se pritom psihološkim teorijama i konceptima: od teorije kognitivne obrade informacija (npr. Dubourg et al., 2024), raznim teorijama pobuđivanja emocija (npr. Sperduti et al., 2016), teorijama socijalnog identiteta (Altun, 2023) i brojnim konceptima od kojih ćemo neke, posebno bitne za ovo područje, docnije detaljnije analizirati. Zaključci psihologa zasnivaju se na tome šta delo otkriva o ljudskoj prirodi, društvenim odnosima, kulturnim normama, ali, pre svega, kako ono utiče na pojedince ili menja identitete i kolektivna sećanja društvenih grupa, odnosno, kako obrađuje traumatična i pozitivna iskustva iz života ljudi i grupa.

Bliskosti disciplina ide u prilog i teorija recepcije (Willis, 2021) koju koriste književni kritičari, a koja se fokusira na to kako tekstovi bivaju interpretirani, prihvaćeni, transformisani, prenošeni, kanonizovani i/ili zaboravljeni od strane različitih publika, značajno se na taj način približavajući polju interesovanja i rada psihologa.

Književnost kao simulacija brojnih uticaja i ishoda u realnom svetu

Grupacija za kognitivno proučavanje književnosti na Univerzitetu u Torontu, na čelu sa Kitom Otljem (Keith Oatley) i Majom Đikić je, verovatno, najviše istraživala uticaj književnosti na ljudsku psihologiju i emocionalni razvoj. Niz njihovih eksperimentalnih i drugih istraživanja koja kombinuju

znanja iz oblasti psihologije, književnosti i neurologije pomogao je u rasvetljavanju veza između književnosti, kognitivnih procesa i emocionalnog razvoja (Djikic et al., 2009; 2012; 2013; 2014; Oatley, 1999). Način na koji književnost, pre svega, ostvaruje uticaj na čitaoca, prema njihovom mišljenju nije kroz književne opise, već kroz proces simulacije (Oatley, 2016).

Otli i Đikić u stvari prave analogiju, već učestalu u kognitivnim naukama (Chipman, 2017), između čitanja književnih dela i računarske simulacije. Kako oni smatraju, književnost je simulacija, a ne opis, odnosno, romani i pripovetke ne samo da pasivno predstavljaju ili opisuju svet, već aktivno, u umovima čitalaca kreiraju i simuliraju emocionalne i kognitivne iskustvene svetove, u kojima se čitaoci mogu kretati i delovati. Dakle, tokom procesa čitanja, umesto da pasivno upijamo informacije, mi aktiviramo um kako bismo pratili tok priče, shvatili motive i interakcije likova, kao i emocionalno reagovali na događaje. U tome je analogija sa softverskim programom koji čitalac *pokreće* u svom umu. Šta još omogućava taj *softver*? Kao što se u računarskim simulacijama stavljamo u različite situacije kako bismo razumeli određeni fenomen ili sistem, tako dok čitamo, omogućava nam se da uđemo u umove književnih likova, što može pomoći da se razume njihova pozicija, te posledično da se razvije empatija. Računarske simulacije omogućavaju korisnicima da testiraju različite scenarije i vide ishode (Oatley & Djikic, 2018) (pominju npr. simulacije tokom uvežbavanja budućih pilota ili proces dolaženja do meteorološke prognoze), a književna dela omogućavaju čitaocima da *isprobaju* različite socijalne, emocionalne i moralne scenarije kroz bezbedan kontekst fikcije. Interakcije u ljudskim životima su pune složenosti – ponašanje jednog lika prema drugim ne možemo evaluirati ne uzevši u obzir u kakvim su oni međusobnim odnosima: rodbinskim, dužničkim, kompetitivnim, ljubavnim, da li se lik A prethodno zamerio liku B zbog izdaje, pretnje, uvrede ili ga je nečim zadužio. Mi ulazimo u okolnosti likova, odnosno, identifikujemo se s njima, i doživljavamo emocije koje su naše, ali neretko, u situaciji u kojoj nikada nismo bili, ali bismo mogli biti (Oatley & Djikic, 2018). Na ovaj način čitaoci mogu razviti razumevanje i saosećanje prema ljudima i iskustvima koja su različita od njihovih. Kroz proces čitanja i identifikacije sa likovima i situacijama, čitaoci mogu prepoznati i preraditi sopstvene emocije. Te emocije, iako mogu biti identične onima koje želi da izrazi pisac, npr. zadovoljstvo, briga ili ljutnja, ne moraju nužno biti identičnog sadržaja (npr. zadovoljstvo je veće za nekog ko je dugo čekao na ispunjenje želje, uvreda je bolnija ako smo već doživeli sličnu traumu i nismo uspeli da je razrešimo).

Gledište Otlia (npr. Mar & Oatley, 2008) na književnost kao simulaciju sugerise da romani i priče nisu samo sredstva za zabavu ili estetsko uživanje, već ključni alati za kognitivni i emocionalni razvoj osobe.

Mi možemo simulirati odnose i u svakodnevnom svetu, posmatrajući ljude s kojima dolazimo u dodir i njihove odnose, pa i u živoj komunikaciji

sa prijateljima, poznanicima ili čak i nepoznatim osobama (posebno kada za to imamo prostora, kada ishodi neće dovesti do krucijalnih, posebno loših efekata). Međutim, broj naših interakcija je relativno mali, a njihova dubina ograničena u poređenju sa dužim, dubljim, raznolikijim i intenzivnijim „vežbanjem” koje možemo ostvariti sa književnim likovima. Pored brojnih mogućnosti, književnost sa dugim naracijama, eksplicitnim opisima doživljaja likova i suptilnim opisima njihovih međuodnosa, može da se posmatra i kao usporeni snimak života, u kome se pažljivije može osmotriti (a može i da se vrati i ponovi, kao posle gola postignutog na utakmici) svaka misao, emocija i proces.

Umetničko delo kao podsticaj za različita sagledavanja

Da svi ovi fenomeni ne bi ostali na nivou aspraktnih razmatranja, želeli bismo da ih prožmemo primerima iz realne literature. Kako bismo pokazali na to da značaj književnosti za psihologiju nije ograničen samo na stvaralaštvo najpoznatijih klasika poput Dostojevskog, Mana, Stajnbeka ili Andrića, pokazaćemo da književnost i danas vrši tu funkciju, i trudićemo se da pronađemo primere iz novije srpske književnosti, nastale u vrtlogu promena društvenog poretka, ratova, sankcija, formalnog odvajanja od drugih južno-slovenskih književnosti – uopšte u jedno burno doba čiji smo savremenici. Iako je srpska književnost relativno mala u odnosu na književnost velikih, mnogoljudnih zemalja, i u njoj postoji neizmerna raznolikost tema, pristupa, stilova, ideoloških namera i životnih iskustava pisaca.

Navešćemo primer kako jedno isto delo može izazvati različite psihološke reakcije. O romanu Gorana Petrovića *Opsada crkve Svetog Spasa* napisane su barem dve doktorske disertacije koje delo tumače složeno, u kontekstu Biblije i srednjovekovne književnosti (Turanjanin, 2014), i u kontekstu uticaja Vizantije na srpsku postmodernu književnost (Kanić, 2013), kako već doličuje disertacijama. Kako se na analizi tih zahtevnih i obimnih istraživanja ne možemo zadržavati u relativno kratkom radu poput ovog (kome to nije jedina tema), daćemo vrlo uprošćene prikaze i reakciju M. Pantića (1999) koji o ovom romanu govori kao o postvarivanju mašte i daje preporuke kako da „dopustimo da nas zavede i začara”. A. Jerkov (2019) roman opisuje kao „remek delo imaginacije, koje dopušta susret između savremenosti i prošlosti u onome što je za nas izazov veličine zlatnog doba srpskog srednjovekovlja”. Možda kroz suptilne pripovedačke tehnike, Petrović istražuje ideju da je istina često relativna i da istorija može biti podložna interpretacijama. Ponegde pak možemo primetiti preklapanje sa delima M. Pavića (kada npr. daje fantazmagorijsku klasifikaciju vetrova i njihovu funkciju) i U. Eka (*Ime ruže*). Može li se ovo delo možda tumačiti i kao omaž Paviću? Pored nebrojenih pohvala, pa čak i hvalospeva ovom delu, S. Ilić (2006) oštro kritikuje ne umetničku vrednost romana, nego njegovu temu, i to u kontekstu društveno-poli-

tičkih prilika u vreme kada je objavljen, a koju vidi kao književno opravdanje za negativne aspekte srpskog nacionalizma. Da li su svi oni, i mnogi drugi, sa brojnim raznolikim doživljajima u pravu? Jesu li anđeoska krila iz romana krila mašte ili krila anđela zaštitnika srpstva? Kako to da jedno delo može da proizvede toliko raznolike reakcije? Da li je možda poenta upravo u tome da delo ne pruža konačne odgovore, već bogatu platformu za analizu i tumačenje, gde svako čitanje otkriva novi sloj značenja? Time delo, u interakciji sa čitaocem, generiše onoliko različitih impresija koliko ima interpersonalnih razlika, što potvrđuje njegov umetnički karakter i potencijal da posluži kao poligon za simulaciju ljudskih umova.

Poput Ilića, smatramo da čitajući o srednjovekovnim opsadama Žiće i Carigrada, možemo razmišljati i o drugim opsadama u kojima smo kao narod u metaforičnom ili stvarnom smislu danas ili smo bili u vreme pisanja romana. Međutim, i ovde se javlja varijacija koju proizvodi umetničko delo u interakciji sa čitaocem. Za razliku od prethodne negativne evaluacije, nama se čini da je u *Opsadi* izrečeno najbolje što je u tom trenutku moglo da se kaže, mnogo efikasnije nego kroz dnevnu politiku, pisac je nepristrasno i jezičkim bravurama pred čitaoca izneo najsajnije biserje srpske kulture, koji uz to, u doba etničkih sukoba 90-ih, nemaju ni primese negativnosti prema drugim stranama. Nije li time gotovo postignut ideal spajanja najbolje upotrebe jezika, uz opise života i kulturnog stvaralaštva ranijih dičnih epoha? Roman, naravno, može da se posmatra i u njemu uživa i bez detaljnih znanja o srednjovekovnoj Srbiji, o manastiru Žiči ili ratovima 90-ih na Balkanu, što potvrđuju brojni čitaoci od Vladivostoka do Buenos Ajresa, koji su roman, bez previše istorijskog predznanja, čitali u prevodima na ruski, francuski, španski i druge jezike.

Značajne psihološke karakteristike čitalaca

Iz dosad navedenog jasno je da je reakcija čitalaca na književna dela često proizvod kompleksne interakcije između sadržaja dela, kognitivnih i emocionalnih procesa unutar čitaoca, kao i kulturnog i društvenog konteksta u kojem se čitanje odvija.

Postoji čitav niz psiholoških osobina i procesa koji mogu uticati na to kako čitaoci interpretiraju i reaguju na određena dela. Oni obuhvataju karakteristike ličnosti, kao što je otvorenost za iskustva, kognitivne odlike, poput uključenosti, inteligencije, ideološke orijentacije i njenog značaja za čitaoca, te da li nam je pozicija dok čitamo univerzalistička ili partikularistička, tj. da li se pri pročitanoj zadržimo na postojećim akterima ili tražimo opšte poruke.

Vrednovanje i tumačenje književnih dela zavisi od brojnih faktora. Tako čitalac sa bogatim iskustvom u čitanju i tumačenju književnosti može biti skloniji traženju dubljih i složenijih poruka. Oni koji su prošli formalnu edu-

kaciju u književnosti, kritici ili srodnim disciplinama verovatno će biti obučeni da traže skrivene motive, simbole i teme u tekstu (npr. Nenadić i sar., 2019). Takođe, ljudi koji su se suočavali sa sličnim temama ili situacijama u svojim životima mogu biti osetljiviji na dublje aspekte priče.

Kultura i društvo u kojem čitalac živi oblikuju čitavu našu realnost (Petrović, 2011), pa mogu uticati na način na koji se pristupa književnom delu. Svako od nas, nema sumnje, interpretira književna dela kroz prizmu svojih sopstvenih vrednosti, moralnih uverenja i svetonazora. Na primer, osoba sa dubokim religioznim uverenjima može biti sklonija traženju duhovnih ili moralnih poruka u tekstu. I trenutno emocionalno stanje čitaoca može uticati na način na koji tumači književnost. Motivacija za čitanje je takođe bitna, neće ni birati iste knjige, ni tražiti iste stvari u njima oni koji su ih izabrali radi zabave, opuštanja i prekraćivanja vremena na plaži i oni koji čitaju radi edukacije ili težnje za dubljim spoznajama sveta. U svakom slučaju, svaki čitalac ulazi u proces čitanja sa svojstvenim skupom iskustava, znanja i perspektiva, što rezultira širokim spektrom reakcija i interpretacija.

Na razumevanje književnog dela utiču stabilne karakteristike, poput stepena inteligencije, ali i varijabilne osobine. Među njima je posebno važna motivacija čitalaca, koja se ogleda u stepenu uključenosti u delo. Kada smo potpuno skoncentrisani na tekst i bez distrakcija iz spoljašnjeg sveta, ostvaruje se dublje razumevanje književnog sadržaja. Intuitivno je jasno da kada jednu knjigu pročitamo na brzinu, prelećući preko nekih delova, samo da bismo saznali osnovni tok radnje, i kada je čitamo pažljivo razmišljajući o svakoj rečenici, efekti neće biti ni približno isti.

Imerzija (lat. *immersio*) ili potpuno uranjanje (Agrawal et al., 2020) igra ključnu ulogu u čitalačkom iskustvu, u tome kako čitaoci doživljavaju i reaguju na tekst. Nasuprot površnom čitanju, imerzija predstavlja duboko, emotivno i kognitivno uranjanje u svet priče (Ryan, 2001; Pavel, 2010). Kada su čitaoci potpuno uronjeni u priču, veća je verovatnoća da se snažno emotivno vežu za likove i događaje u knjizi, što može rezultirati snažnim emotivnim reakcijama, poput radosti, tuge, uzbuđenja, ali i stresa, boljim fokusom pažnje, te boljim razumevanjem i pamćenjem sadržaja (Bilandzic et al., 2019). Ovakvi čitaoci su pre podstaknuti da razmišljaju kritički o temama, moralnim pitanjima i idejama predstavljenim u tekstu, što može voditi dubokim introspektivnim uvidima, kao i da bolje razumeju likove i saosećaju s njima, što dovodi do povećanja empatije i u stvarnom životu. Konačno, ovakvi čitaoci će verovatnije formirati bogate mentalne reprezentacije sveta i likova priče, čime mogu poboljšati svoju kreativnost i maštovitost (Oatley, 2016).

Neki ljudi biraju da čitaju knjige (čak i one složene strukture) koje potkrepljuju njihove vrednosti, pogled na svet ili razrešavaju nedoumice u smeru koji im je poželjan. Neki drugi biraju i knjige u kojima se dovodi u pitanje njihovo dotadašnje stajalište ili vrednosti. Ziva Kunda (1990) u svom radu

o motivisanom rezoniranju istražuje kako motivi mogu uticati na način na koji ljudi interpretiraju informacije. Njena osnovna premisa je da ljudi često obrađuju informacije na način koji će verovatno potvrditi ono što već veruju ili žele da veruju, tj. da su motivisani da dođu do određenih zaključaka.

Kada se ovo primeni na čitanje knjiga, ljudi koji biraju knjige što odražavaju njihova postojeća uverenja možda to rade jer traže potvrdu svojih uverenja, što je prijatno mentalno stanje koje može smanjiti osećaj anksioznosti ili nesigurnosti ili žele da ojačaju svoje razumevanje i argumentaciju za već prihvaćene stavove.

Međutim, čitanje knjiga koje dovode u pitanje postojeća uverenja može dovesti do širenja kognitivnih vidika, veće fleksibilnosti u mišljenju i sposobnosti da se sagledavaju stvari iz različitih perspektiva. Nova stečena saznanja mogu izazvati osećaj nelagode ili kognitivnu disonancu, posebno ako drastično odstupaju od prethodno prihvaćenih uverenja. Prilikom izbora i interpretacije književnih dela i mnogi drugi psihološki koncepti dolaze do izražaja. Logično se nameće crta „otvorenost” iz vrlo često korišćenog inventara osnovnih dimenzija ličnosti *Velikih pet* (Mc Crae & Costa, 1987). Osobe s visokim skorovima na otvorenosti prema iskustvu često su znatizeljne, kreativne i voljne da razmatraju nove ideje i iskustva. Takve osobe mogu biti sklonije čitanju knjiga koje provociraju njihova postojeća uverenja ili ih uvode u nove svetove i ideje, nude nove pristupe, nekonvencionalne priče (ili one iz drugih podneblja i istorijskih epoha), dublje simbole i originalniji stil pisanja. S druge strane, osobe sa manjim stepenom otvorenosti verovatnije će se odlučiti za knjige koje odražavaju njihove postojeće svetonazore.

Ari Kruglanski (npr. Kruglanski & Fishman, 2009), psiholog poznat po svom radu na motivisanoj kogniciji, uveo je pojam kognitivne zatvorenosti, koji se odnosi na želju ljudi da pronađu jasan odgovor na pitanje ili problem, čak i ako taj odgovor možda nije tačan. Ovo nije koncept suprotan prethodnom. Ljudi s visokim stepenom potrebe za kognitivnom zatvorenošću preferiraju jasne i konačne odgovore i odluke, dok im ambivalentne ili neodređene situacije stvaraju nelagodu. Čitanje knjiga, posebno onih koje duboko istražuju ljudsku psihu, može da pomogne u razumevanju i rasvetljavanju kompleksnih ljudskih motivacija i osećanja. Identifikacija sa emocionalno slojevitim likovima može čitaocima pomoći da bolje razumeju sopstvene motive i osećanja. Osim toga, eksplicitno artikulisane emocije i motivacije u knjigama često osvetljavaju ono što možda sami nismo prepoznali ili uspeali da izrazimo. Emocionalno obremenjene i kontroverzne aspekte ljudske prirode možemo istražiti kroz čitanje na siguran i distanciran način, bez straha od realnih kazni. Na sličan način, književnost omogućava promišljanje egzistencijalnih tema i pitanja koja se tiču smisla, svrhe života i ljudske sudbine. Na sve ove načine književnost može da zadovolji želju za kognitivnom zaokruženošću (*clousure*), pružajući čitaocima alate da razumeju sebe, druge i svet oko sebe, ali ne uvek i jasne i konačne odgovore na svako pitanje.

Kada su naša uverenja dovedena u pitanje, javljaju se kognitivna disonanca i potreba za kognitivnom doslednošću. Da bi se smanjile ovakve nelagodnosti, ljudi mogu promeniti svoja uverenja (što nije tako često), izbegavati protivrečne informacije ili pokušati da reinterpetiraju nove informacije na način koji je u skladu s njihovim postojećim uverenjima (Havelka, 1992). U ovim izborima ulogu igraju i motivi za samoafirmacijom i samoproučavanjem, odnosno, želja da razvijemo svest o sebi, a čitanje knjiga koje provociraju naše uverenja ili nas uvode u nove svetove može pružiti priliku za introspekciju i samoistraživanje (Steele et al., 1993). Kombinacija ovih (i mnogih drugih) psiholoških dispozicija i procesa može oblikovati našu selekciju i interpretaciju književnih dela. Naša lična iskustva, trenutna situacija i psihološke potrebe igraju ulogu u tome kako, što bi rekao Pijaže, asimiliramo književna dela i kako im se akomodiramo (Hanfstingl et al., 2022).

Opravađavanja i osporavanja pitanja identitetâ u književnosti

Kako književnost može oblikovati ili odražavati kolektivne identitete, poput etničkog, pa i drugih, poput rodnog, generacijskog ili zavičajnog identiteta? Dok neki smatraju da nas identitet čini onim što jesmo i da bismo bez njega bili izgubljeni ili ne bismo bili mi: „Bilo bi nas više, ali koga? I bilo bi bolje, ali kome?⁴”, te ga treba čuvati i negovati, drugi ga vide kao izvor zala ili bar prepreka na putu ka blagostanju, te smatraju da ga treba razgraditi, dati mu manji ili nikakav značaj, tj. „dekonstruisati” ga (Brown, 2000).

Književnost ima snažnu ulogu u oblikovanju i odražavanju kolektivnih identiteta, kako direktno – utičući na čitaoce, tako i indirektno – značajno utičući na formiranje socijalnih reprezentacija jednog društva, iz kojih proizilaze društvene norme i vrednosti, koje se prenose putem obrazovanja, medija ili neformalnih interakcija (Petrović, 2018).

Mnoga književna dela dopunjuju, prikazuju ili reinterpetiraju važne istorijske događaje ili periode koji su ključni za kolektivni identitet mnogo detaljnije nego što većina ljudi nauči u školi na časovima istorije. Kroz ove priče, generacije se sećaju, stvaraju zajedničke reprezentacije istorije i povezuju se s prošlošću svog naroda. Obimnu četvrtomnu knjigu Dobrice Ćosića *Vreme smrti*, o Prvom svetskom ratu u Srbiji, pročitao je možda i par miliona ljudi; ljudi iz desetina generacija u školi su naučili napamet bar jednu pesmu iz tog perioda, bilo Bojićevu, Disovu ili nekog drugog pesnika, a verovatno najčitaniji roman XXI veka u Srbiji jeste Gataličin *Veliki rat*.

Književnost može detaljno opisivati tradicije, običaje, jezik, religiju i druge kulturne aspekte koji često sadrže osnovne vrednosti, moralne kodekse i predstave o poreklu, koji su suštinski u mnogim književnim delima, a istovremeno od kucijalnog značaja za kolektivni identitet. Ovo direktno uočavamo

4 Matija Bećković “Lelek mene”, poema iz 1978.

u delima Matije Bečkovića, Mira Vuksanovića, Dobrice Erića, a za nijansu manje direktno i u delima značajnog broja drugih autora.

Sa druge strane, devedesete godine prošlog veka zapamćene su po ratovima, raspadu državnog sistema, pa i same države, a sam kraj veka je opterećen i bombardovanjem čitave teritorije Srbije. Mnogi su za ta zla okrivljavali upravo nacionalni identitet, i zanos i obest koji je on proizvodio. Đorđević (1996) za to otvoreno okrivljuje srpske pisce iz 80-ih, koje svrstava u populističku književnost, a njihova dela izjednačava sa prihvaćenim političkim programima. Od 90-ih raste broj autora koji se, kako kroz svoja dela, tako i kroz javno delovanje, protive ratu i najčešće njegov uzrok vide u srpskom nacionalizmu i isključivosti: Vladimir Arsenijević, Biljana Srbljanović, Saša Ilić, te ponovo za nijansu manje direktno još čitav niz drugih autora. Oni formiraju i više udruženja, kao što su *Krokodil* i *Beton*, koji aktivno deluju ne samo kroz književnost nego i medije, festivale i na druge načine.

Nema sumnje da je u našoj književnosti najčešće obrađivan etnički odnosno nacionalni identitet, koji je izazivao najviše sporova zbog koristi ili štetnosti. Takođe, tako nema spora o tome da se u toj književnosti pojavljuju i stiču sve veću ulogu i druge identifikacije poput rodnih, ideoloških, pa mogli bismo govoriti i o generacijskim, zavičajnim i drugim identitetima.

Kako su isticali i Kjerkegor i Čehov, uloga književnosti kao umetnosti nije u ubeđivanju ljudi da misle i osećaju ono što autor želi, nego da pruži likove, opise i okolnosti na osnovu kojih će svaki čitalac *sam* izvesti sopstveni zaključak (prema Oatley & Djikic, 2017).

U našoj novijoj književnosti može se zapaziti bar nekoliko linija kojima pisci pokušavaju da se dotaknu identitetskih tema i pitanja (uz brojna druga). Verovatno najčešća je kroz pripovedanje o događajima iz dalje ili bliže prošlosti. Neki odlaze u daleku prošlost i pripovedaju o pokušaju izgradnje tvrđave kao zaklona za narod i ustave od tuđinskih osvajanja, kao pripovedač u Nenadićevom romanu *Despot i žrtva* ili o ideji opiranja *Opsadi (crkve Svetog Spasa)* poput pominjanog Petrovića.

Radoslav Petković, možda i nastavljajući pripovest o Srbima u rasejanju nakon događaja opisanih u slavnim *Seobama*, u svom velikom delu *Sudbina i komentari* piše i podstiče nas da mislimo o istorijskoj sudbini i usudu koji se ponavljaju kroz vekove, podneblja i društvene sisteme, o lažnim i pravim junacima, a podseća nas i na značaj i važnost baroka (kao odrednice kulturnog identiteta) u Srba.

Veliki rat Aleksandra Gatalice je roman koji ukršta priču o čak sedamdesetak likova, od dece do kraljeva i iz svih zaraćenih strana, u nameri da pokaže kako ne samo velike vojskovođe i krunisane glave, nego i obični mali ljudi u stvari i nisu mali i u takvom strašnom svetskom košmaru, kakav je bio Veliki rat, te da je uloga svakog pojedinca, sa svim svojim vrlinama i nedostacima, nezanemariva u svakom periodu.

Ovim hronološki stižemo do perioda kada su rođeni pisci koji su svoja dela stvarali tokom poslednjih trideset godina. Značajan broj njihovih dela odlikuje se time da pripovedači polaze od opisa sopstvenog života (ili života ljudi iz bliskog okruženja, od majke do savremenika nepoznatih široj javnosti), ali uz njega daju opis društvenih okolnosti koje omeđuju njihove mogućnosti i neretko sputavaju nade i onemogućavaju ostvarenja planova. Iz tih pripovesti, posebno onih koje su u značajnoj meri želele da ostave trag o realnosti, možemo nazreti i informacije o vremenu, njegovim normama, ljudima koji su u to vreme živeli, njihovim strahovima i snovima.

Tridesete godine XX veka, period pred Drugi svetski rat koji se nastavlja kroz sam rat i delimično prelazi u posleratno doba, prikazani su iz perspektive dvoje dece u delima *Prozracima* Svetlane Velmar-Janković i *Semper idem* Đorđa Lebovića. Prvo dete živi u veoma uglednoj beogradskoj porodici iz više klase, koja potom doživljava rat, okupaciju, donosi teške i dalekosežne odluke u vreme okupacije, a potom i odmazdu od strane pobednika iz rata. Drugo dete živi u provincijskoj varoši, ali pred najveću kataklizmu koju je ikada doživeo narod kome pripada, te i sam kao maloletan zatvoren u jedan u najstrašnijih koncentracionih logora i iz rata izlazi živ, ali uz gubitak nekoliko desetina rođaka. Kroz psihološku karakterizaciju likova, autori istražuju njihove unutrašnje svetove, osećanja, strahove i težnje. Likovi se suočavaju s pitanjima ko su oni zaista, šta žele od života i kako da se nose sa ličnim konfliktima i dilemama. Istražuju i kako društvo i društvene norme oblikuju identitet likova koji se suočavaju s očekivanjima društva i pokušavaju ili odbijaju da se uklope u različite društvene uloge i norme. Veliko pitanje mogu li se različite muke staviti na isti kantar i meriti koja je veća jeste svakako pitanje za složene rasprave iz filozofije morala.

No, to ni približno nije sve od muka i trauma ovdašnjih ljudi. Pored Lebovića, Albahari, ponajviše u *Mamcu* i *Gecu* i *Majeru*, Filip David u *Kući sećanja i zaborava* i drugi pišu o zlu Holokausta, o mogućnosti čoveka da se nosi sa tolikim zlom i razmerama takvog uništenja, o (ne)mogućnosti zaboravljanja i opraštanja (Petrović, 2023). Ovakva dela često postavljaju velika egzistencijalna pitanja o smislu života, smrti, ljubavi i patnji. Autori istražuju kako traume oblikuju psihi aktera, odnose sa drugima i identitet, te kako se akteri suočavaju sa posledicama tih iskustava. Teme poput ovih: kako se nositi sa traumama, kako se suočiti sa prošlošću i kako pronaći načine za izlečenje i preživljavanje mogu biti povezane, i one to jesu, kroz decenije i ratove, sve do poslednjih ratova kojima su mnogi čitaoci ovog rada bili svedoci (Petrović & Dulanović, 2011).

Nadalje, pad komunizma i pad monopolizacije dogmi tog pokreta označio je i pojavu niza knjiga koje su procenjivale građanski rat u Srbiji na drugačiji način od dotadašnjeg. Dela poput *Lagum* Svetlane Velmar-Janković, *Oslobodoci i izdajnici* Milovana Danojlića ili *Crni dani Rake Drainca* Ivana Ivanovića donose dileme o odanosti i izdaji, o nesporazumima tradicionalnog i

novog revolucionarnog svetonazora, kao i docnijim odmazdama, strahu i nasilnim promenama vrednosti, kao i izopštenosti onih koji se protive, o čemu piše i Milisav Savić u knjizi *Hleb i strah*. Likovi se suočavaju sa haotičnom stvarnošću i traže smisao u njoj, što je dobra osnova za duboka introspektivna razmišljanja o sopstvenom identitetu i ulozi u svetu.

Izazovi života u SFRJ i s tim povezana pitanja ko smo i čemu težimo dobro su prikazani u *Hronici sumnje* Vladislava Bajca. Sva ova sećanja igraju bitnu ulogu, te pisci postavljaju temelj za proveru odgovora kako naša sećanja, bilo tačna ili izobličena, doprinose našem shvatanju ko smo i odakle dolazimo (Petrović, 2007). Kroz ove i mnoge druge teme, navedena i druga dela pružaju bogat izvor za razmišljanje i analizu pitanja identiteta, kako na ličnom, tako i na kolektivnom nivou, podstičući čitaoce da razmisle o tome kako različiti faktori, uključujući kulturu, sećanja, istorijske prisile i lične izbore, oblikuju naše shvatanje sebe i sveta oko nas (Petrović & Lazić, 2019).

Najzad, dolazimo do godina u kojima je nastala većina pomenutih knjiga, godina kojima smo svi savremenici. U tom smislu, poslednja decenija XX veka je jako bitna jer, kako kaže Lebović – *semper idem* (uvek [se ponavlja] isto). Naravno da niti su događaji, akteri i okolnosti potpuno isti, niti su isti čitaoci, ali pitanja ko smo, kome ćemo se carstvu privoleti ili, kako kaže pesnik, „za koji život treba da se rodim” i kako pravilno da postupim ostaju ista kroz generacije u različitim izazovima. Vladimir Arsenijević bio je značajan i snažan glas nove generacije koja je smatrala da im je bar mladost protraćena u uzaludnim i nepotrebnim ratovima u svoja prva dva romana *U potpalublju* i *Ti i ja, Anđela*. Biljana Srbljanović šalje slične poruke kroz drame poput *Pad* i *Porodične priče*. Drugi pisci, poput Vladimira Kecmanovića, govoreći o istim sukobima među jugoslovenskim narodima, bacaju drugačije svetlo na iste probleme i pitanja uzroka i pripisivanja odgovornosti drugačije distribuiraju među stranama u sukobu.

Konačno, i bombardovanje SR Jugoslavije 1999. nije ostalo neobrađeno u nizu dela, od *Nigdine* Svetlane Velmar-Janković, gde pripovedač uzroke toga vidi i u događajima bar pola veka unazad, do antologije *Pod NATO bombama*, zbirke preko dvadeset pripovedaka koje opisuju dileme običnih ljudi u situaciji kada su egzistencijalno ugroženi. Tu se opet otvara velika psihološka priča jesu li naše reakcije, pre svega, plod naših interpersonalnih razlika ili te razlike kao veliki cunami niveliše snažan spoljašnji pritisak, odnosno, u kojoj meri u raznim situacijama naše ponašanje determiniše sredina, a u kojoj naše lične dispozicije.

Zaključak

Književnost poseduje izuzetnu sposobnost da prevaziđe granice vremena i prostora, i da tako postane veoma relevantna za različite epohe i kontekste. Njena univerzalna priroda omogućava da istovremeno bude ogledalo prošlih društvenih normi i izazova, ali i vodič kroz složene dileme savremenosti.

Psihologija, sa svoje strane, može značajno da unapredi svoje razumevanje motivacije, emocija i društvenih odnosa među ljudima kroz interakciju s književnim tekstovima.

Predlažemo da psihologija koristi književnost u nekoliko ključnih pravaca. prvo, književni tekstovi mogu biti analizirani kao složeni kulturni, ali i psihološki dokumenti, nudeći uvide u formiranje identiteta, vrednosne sisteme i moralna rasuđivanja. Drugo, književnost treba da bude predmet empirijskih istraživanja kako bi se ispitao njen uticaj na čitalačku empatiju, introspektivne procese i sposobnost za kritičko promišljanje. Treće, književna dela mogu služiti kao moćan alat u edukativnim i terapijskim okvirima, podstičući pojedince da istraže sopstvene vrednosti, emocije i identitetske dileme, i, naravno, da imaju mogućnost da ih menjaju. Konačno, dobro bi bilo da se uspostavi jača multidisciplinarna saradnja između psihologa, književnih teoretičara i autora kako bi se istražila potencijalna moć književnosti u oblikovanju pojedinca i grupa, posebno u kontekstu društvenih promena i kriza.

Uloga psihologa u ovim procesima nije samo da posmatraju ili analiziraju, već i da aktivno usmeravaju korišćenje književnosti kao sredstva za unapređenje emocionalnog i kognitivnog razvoja pojedinaca i zajednica. Time ne samo da otvaramo nova polja istraživanja, već i ističemo potencijal psihologije da, koristeći književnost, doprinese humanizaciji savremenog društva, kroz jasnije osvetljavanje složenih međuljudskih odnosa i društvene dinamike.

Literatura:

- Agrawal, S., Simon, A., Bech, S., Bærentsen, K., Forchhammer, S. (2020). Defining Immersion: Literature Review and Implications for Research on Audiovisual Experiences. *Journal of the Audio Engineering Society*, 68. 404–417. 10.17743/jaes.2020.0039.
- Altun, M. (2023). Literature and identity: Examine the role of literature in shaping individual and cultural identities. *International Journal of Social Sciences and Educational Studies*, 10(3), 381–385. <https://doi.org/10.23918/ijsses.v10i3p381>
- Aronson, E., Vilson, T., Akert, R. (2013). *Socijalna psihologija*. Mate.
- Bilandzic, H., Sukalla, F., Schnell, C., Hastall, M. R., & Busselle, R. W. (2019). The narrative engageability scale: A multidimensional trait measure for the propensity to become engaged in a story. *International Journal of Communication*, 13, 801–832.
- Brewton, V. Internet Encyclopedia of Philosophy. Pristupljeno 22. 10. 2023. na <https://iep.utm.edu/literary/>
- Brown, R. (2000). Social Identity Theory: Past achievements, current problems and future challenges. *European Journal of Social Psychology*, 30(6), 745–778. [https://doi.org/10.1002/1099-0992\(200011/12\)30:6<745::AID-EJSP24>3.0.CO;2-O](https://doi.org/10.1002/1099-0992(200011/12)30:6<745::AID-EJSP24>3.0.CO;2-O)
- Chipman, S. F., ed. (2017). Part I. The new computational psychology: cognitive architectures and the computational modeling of cognition. The Oxford handbo-

- ok of cognitive science. Oxford library of psychology. Vol. 1. Oxford University Press. doi:10.1093/oxfordhb/9780199842193.001.0001.
- Djikić, M., & Oatley, K. (2014). The art in fiction: From indirect communication to changes of the self. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*, 8, 498–505. <http://dx.doi.org/10.1037/a0037999>
- Djikić, M., Oatley, K., & Carland, M. (2012). Genre or artistic merit: The effect of literature on personality. *Scientific Study of Literature*, 2, 25–36. <http://dx.doi.org/10.1075/ssol.2.1.02dji>
- Djikić, M., Oatley, K., & Moldoveanu, M. (2013). Reading other minds: Effects of literature on empathy. *Scientific Study of Literature*, 3, 28–47. <http://dx.doi.org/10.1075/ssol.3.1.06dji>
- Djikić, M., Oatley, K., Zoeterman, S., & Peterson, J. (2009). On being moved by art: How reading fiction transforms the self. *Creativity Research Journal*, 21, 24–29. <http://dx.doi.org/10.1080/10400410802633392>
- Dubourg, E., Thouzeau, V., Bonard, C., & Baumard, N., et al. (2024). The cognitive foundations of fictional stories. *PsyArXiv*. <https://doi.org/10.31219/osf.io/me6bz>
- Dorđević, M. (1996). Književnost populističkog talasa. U: N. Popov (ur.) *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Republika Beograd, Vikom grafik Novi Beograd i Građanska čitaonica Zrenjanin.
- Freud, S. (1928). Dostoevsky and parricide. *International Journal of Psycho-Analysis*, 9, 1–29.
- Hanfstingl, B., Arzenšek, A., Apschner, J., & Göllly, K. I. (2022). Assimilation and accommodation: A systematic review of the last two decades. *European Psychologist*, 27(4), 320–337. <https://doi.org/10.1027/1016-9040/a000463>
- Havelka, N. (1992). *Socijalna percepcija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Ilić, S. (2006). Opsada srpske književnosti. Juče, danas, sutra. Pristupljeno 27. 10. 2023. na <https://www.elektrobeton.net/mikser/opsada-srpske-književnosti-juce-danas-sutra/?highlight=Opsada%20crkve>
- James, W. (1890). *The principles of psychology* (Vol. 1). Macmillian.
- Jerkov, A. *Romani su kao simfonije*. Pristupljeno 25. 10. 2023. na <https://jugmedia.rs/romani-su-kao-simfonije>
- Kanić, M. (2013). *Vizantija u srpskoj postmodernističkoj prozi: Borislav Pekić, Milorad Pavić, Goran Petrović i Radoslav Petković*. Doktorska disertacija. Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Kidd, D. C., & Castano, E. (2013). Reading literary fiction improves theory of mind. *Science*, 342(6156), 377–380. <https://doi.org/10.1126/science.1239918>
- Kruglanski, A. W., & Fishman, S. (2009). The need for cognitive closure. In M. R. Leary & R. H. Hoyle (Eds.), *Handbook of individual differences in social behavior* (pp. 343–353). The Guilford Press.
- Kunda, Z. (1990). The case for motivated reasoning. *Psychological Bulletin*, 108(3), 480–498. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.108.3.480>
- Mar, R. A. & Oatley, K. (2008). The function of fiction is the abstraction and simulation of social experience. *Perspectives on Psychological Science*, 3, 173–192.

- McCrae, R. R., Costa, P. T. (1987). Validation of the five-factor model of personality across instruments and observers. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(1), 81–90. doi:10.1037/0022-3514.52.1.81.
- Nenadić, F., Vejnović, D., & Marković, S. (2019). Subjective experience of poetry: Latent structure and differences between experts and non-experts. *Poetics*, 73, 100–113.
- Oatley, K. (1999). Why fiction may be twice as true as fact: Fiction as cognitive and emotional simulation. *Review of General Psychology*, 3(2), 101–117.
- Oatley, K. (2016). Fiction: Simulation of social worlds. *Trends in Cognitive Sciences*, 20(8), 618–628. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2016.06.002>
- Oatley, K., & Djikic, M. (2018). Psychology of Narrative Art. *Review of General Psychology*, 22(2), 161–168. <https://doi.org/10.137/gpr0000113>
- Pantić, M. (1999). *Aleksandrijski sindrom* 3. Matica Srpska.
- Pavel, T. (2010) Immersion and distance in fictional worlds. *Itinéraires*, 1, 99–109. <https://doi.org/10.4000/itineraires.2183>
- Petrović, N. (2007). Perspektive postkonfliktne modernizacije. U: Cipek, T. & Milosavljević, O. (ur.). *Kultura sjećanja 1918. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Disput.
- Petrović, N. (2011). *Elementi međukulturne psihologije*. Srpski genealoški centar.
- Petrović, N. (2018). *Socijalne reprezentacije prošlosti. Socijalno-psihološke osnove i istraživanja*. Institut za psihologiju.
- Petrović, N. (2023). Socijalni aspekti. U: Marinković, B. (Ur.), *Zapis Holokausta. Druška generacija* (str. 61–86). Jevrejska opština Beograd.
- Petrović, N. & Lazić, A. (2019). Između zvanične istine i ličnog sećanja: Usmene istorije civila i vojnika o post-jugoslovenskim ratovima 1991–1995. *Poznańskie Studia Slawistyczne*, 16, 227–241.
- Petrović, N. & Dulanović, M. (2011). Dometi i ograničenja ličnih sećanja u osvetljavanju traumatične prošlosti. U: Cipek, T. (ur.). *Kultura sjećanja 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Disput.
- Radford, F. L., & Wilson, R.R. (1982). Some Phases of the Jungian Moon: Jung's Influence on Modern Literature. *ESC: English Studies in Canada* 8(3), 311–332. <https://doi.org/10.1353/esc.1982.0034>.
- Radonjić, S. (1992) *Psihologija učenja*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Ryan, M.-L. (2001). *Narrative as virtual reality: Immersion and interactivity in literature and electronic media*. Johns Hopkins University Press.
- Sinclair, M. (1908). The Novels of Dorothy Richardson. *The Egoist*, Vol. 5, No. 4, 57–59.
- Sperduti, M., Arcangeli, M., Makowski, D., & Piolino, P., et al. (2016). The paradox of fiction: Emotional response toward fiction and the modulatory role of self-relevance. *Acta Psychologica*, 165, 53–59. <https://doi.org/10.1016/j.actpsy.2016.02.003>
- Steele, C.M., Spencer, S.J., & Lynch, M. (1993). Self-image resilience and dissonance: The role of affirmational resources. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 885–896.

- Turanjanin, B. (2014). Intertekstualno raslojavanje romana „Opsada crkve Sv. Spasa” (kontekst „Biblije” i srednjovjekovne književnosti). Doktorska disertacija: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- Willis, I. (2021, January 22). Reception Theory, Reception History, Reception Studies. Oxford Research Encyclopedia of Literature. Pristupljeno 3. 12. 2024. na <https://oxfordre.com/literature/view/10.1093/acrefore/9780190201098.001.0001/acrefore-9780190201098-e-1004>

Pomenuti izvori:

- Albahari, David (1996). *Mamac*. Stubovi kulture.
- Albahari, David (1998). *Gec i Majer*. Stubovi kulture.
- Arsenijević, Vladimir (1994). *U potpalublju*. Rad.
- Arsenijević, Vladimir (1997). *Ti i ja, Anđela: sapunska opera: Cloaca maxima II*. Stubovi kulture.
- Bajac, Vladislav (2016). *Hronika sumnje*. Geopoetika izdavaštvo.
- David, Filip (2014). *Kuća sećanja i zaborava*. Laguna
- Gatalica, Aleksandar (2012). *Veliki rat*. Mono i Manjana.
- Lebović, Đorđe (2005). *Semper idem: nedovršena hronika jednog detinjstva*. Narodna knjiga – Alfa.
- Petković, Radoslav (1993). *Sudbina i komentari*. Vreme: Publikum.
- Pod NATO bombama: priče srpskih pisaca o poslednjem ratu* (2018). (priredio Vasa Pavković). Solaris.
- Srbljanović, Biljana (2000). *Pad; Beogradska trilogija; Porodične priče*. Otkrovenje.
- Srbljanović, Biljana (2013). *Mali mi je ovaj grob: drama u dva dela*. Samizdat.
- Велмар-Јанковић, Светлана (1990). *Лагум*. БИГЗ.
- Велмар-Јанковић, Светлана (2000). *Нигдина*. Стубови културе.
- Велмар-Јанковић, Светлана (2003). *Прозраци*. Стубови културе.
- Данојлић, Милован (1997). *Ослободиоци и издајници*. Филип Вишњић.
- Ненадић, Добрило (1998). *Деспот и жртва*. Просвета.
- Петровић, Горан (1997). *Опсада цркве Светог Спаса*. Народна књига.
- Петровић, Горан (2000). *Ситничарница „Код срећне руке”*. Народна књига – Алфа.
- Савић, Милисав (1991). *Хлеб и страх*. Српска књижевна задруга.
- Ђосић, Добрица (1972). *Време смрти*. Просвета.

Perceptions and influences of literature on psychological processes and dispositions in contemporary society

Nebojša Petrović

University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Department of Psychology

This paper aims to illuminate certain aspects of the intersection between literature and psychology, particularly highlighting how literary works can be a significant source of data for psychological research and of deeper understanding of the dispositions and behaviours of oneself, others, and the society as a whole. Literature, as an integral part of cultural heritage, serves as one of the key sources of socialization, contributing to the formation of individual and group identities, as well as personal values and dispositions. The paper particularly emphasizes the contribution of the research group from Toronto, which has pointed to the active process of mind simulation in the readers of fiction through experimental and other studies. This process aids in the development of empathy, interpersonal skills, and emotional growth. The interaction between literary works, which, as an art form, are non-dogmatic and open to interpretation, and the reader's dispositions and values, always yields new and unique effects and understandings of the text. Readers possess numerous interpersonal differences: intelligence, openness, immersion, the desire to confirm their own views etc., all leading to different understandings of and benefits from the same novel. Literature plays a crucial role in shaping, maintaining or challenging collective identities, especially in the societies undergoing crises and rapid changes, such as ours in recent decades. Attention is paid to illustrating these processes in contemporary Serbian literature. The connections between literature and psychology are numerous and complex, and this paper presents a selection and overview of some of the most important aspects of these connections, highlighting their significance in the contemporary context.

Keywords: literature (fiction), psychology, perception, influence, identity